

Rereading Marshall Hodgson's Civilizational Theory

Ali Moradi*, Habiballah Babaei**

Seyyed Ziauddin Mir Mohammadi***

Abstract

What is said about the "world order" today is more about the political order and the order in the relations between the nations and the governments than the comprehensive order of civilization and the cultural order of the world. What Marshall Hodgson has sought in the book *"Miracle of Islam"* is to prove the order of Muslim civilization based on human-religious principles and with a moral and spiritual approach. The importance of Hodgson's idea is that he seeks to prove the effective role of religion as a spiritual matter for the connection between civilizational elements. The question that Hodgson seeks to answer is how religion and ethics can be a factor in the stability of the civilizational order. From Marshall Hodgson's point of view, the civilizational order of Islamic civilization started from religion as a divine and moral thing and has been extended until modern times based on human and moral standards. Hodgson pays attention to the humanistic methodology that the principles of civilization must be established based on the historical awareness of man, in which ethics and religion are the most important elements, and the goal of the moral order of civilization is to achieve world peace.

Keywords: Religion, Civilization, Hodgson, Ethics, Discipline

* Ph.D. Candidate of Teaching Islamic Education, Cultural History, and Islamic Civilization, University of Islamic Sciences (Corresponding Author), f32306230@gmail.com

** Associate Professor, Civilizational cultural studies, Islamic Science and Culture Research Institute, Qom, Iran, Habz109@gmail.com

*** Assistant Professor, Department of Islamic History and Civilization, University of Islamic Sciences, Qom, Iran., mirmohammadi@maaref.ac.ir

Date received: 10/12/2023, Date of acceptance: 22/04/2024

Extended Abstract

Marshall Hodgson considers civilization as a moral idea and since he considers Islam as the only civilization-building religion, he considers the understanding of the role of religion as a historical phenomenon in the civilizational system and the process of religion's influence in the formation of the civilizational macro-order to be effective. Hodgson considers religion as a spiritual matter and of course, connected with morality and considers the threefold religion, morality, and spirituality to be necessary for each other. From this point of view, religion is a multidimensional element that has the ability to create a civilization flow and maintain balance between the elements of civilization (culture, politics, power, language, etc.). Hodgson considers the important historical elements to be related to each other around the elements of ethics and religion. From Hodgson's point of view in the book *"Miracle of Islam"*, religion, as a connecting link between other parts of civilization, has created a civilizational order with a moral and spiritual approach, and such a presence of spirituality can be traced in the social and cultural phenomena of Muslims. Such an attitude towards the history of Islam may have been partly influenced by Hodgson's personal religious beliefs and social environment because he admits that he is personally a devout Christian with a Quaker approach. His reading of the history of Islam as a spiritual and moral matter cannot be separated from his Quaker belief based on the existence of the divine light of Christ in all humanity. In the same way, maybe his special respect for Sufiya and mystics was for the same reason; Hodgson's religious reading of civilization is in contrast to the reading of those who consider the role of religion and spirituality to be of little importance at the level of civilization and consider religion as a personal and individual matter, while Hodgson is basically in a deep rethinking of civilization and coexistence between humans as a moral matter and evaluates the spiritual very prominently. What is said about the "world order" today is more than the comprehensive order of civilization and cultural order of the world, it is aimed at the political order and the order in the relations between the nations and the governments. What Marshall Hodgson sought in his book *"Miracle of Islam"* is to prove the order of Muslim civilization based on human-religious principles and with a moral and spiritual approach. The importance of Hodgson's idea is that he seeks to prove the effective role of religion as a spiritual matter for the connection between civilizational elements. The question that Hodgson seeks to answer is how religion and ethics can be a factor in the stability of the civilizational order. From Marshall Hodgson's point of view, the civilizational order of Islamic civilization started from religion as a divine and moral matter and has been extended until modern times

91 Abstract

based on human and moral standards. Hodgson pays attention to the humanistic methodology that the principles of civilization should be established based on the historical consciousness of man, in which ethics and religion are the most important elements, and the goal of the moral order of civilization is to achieve world peace. The descriptive-analytical method has been used in this research. In the analysis of civilizational order, Hodgson comes to the conclusion that man is a social being with a spiritual and moral dimension, and in principle, man cannot be isolated from the position of civilization. But what kind of order is important for him in the process of civilization depends on his vision of the universe. According to Hodgson, civilization is a moral and spiritual idea based on which a civilizational order can be created. Hodgson considers the establishment of this civilizational order by Muslims very valuable because Muslims were able to achieve this with a religious approach in which ethics was the essence; to guarantee the unity of civilization while the plurality of cultures. Emphasizing the place of religion along with respect for human achievements has provided historians with an important experience and a human model that if they look at the history of Islam with a fair view and away from prejudice, they can discover this order centered on religion. One of the advantages of Hodgson's point of view is that he considers the Islamic civilizational order to be a purposeful order and this is due to the moral and religious identity of the order in the Islamic world and in Muslim culture. Hodgson's emphasis on the esoteric and moral aspects of the Sharia (morality as the central core of religion) shows that the spiritual factor in Hodgson's thought plays a role in the formation of Islamic civilization. In this way, religion leads from the path of morality and from the path of spirituality to the regulation of civilizational order. One of the merits of Hodgson's view is that he presents Islamic civilization centered on religion as a bio-civilization model.

Bibliography

Presain source

Artold Toynbee; **A brief study of history**; Translation: Fouad Mohammad Shabal, 1385 Publisher: Authoring, Translation and Publishing Committee

Babaei, Habib Elah; **Continuity in Islamic Civilization**: Scientific and Research Quarterly of Philosophy and Life, 19th Year, Number 2, Summer 2013

Hosseini Nasr; **Islam and the difficulties of modern man**; Translated by Inshallah Rahmati; Publication details, Tehran: Sohrvardi Research and Publishing Office, 1383

Abdullah Hammati Galian; **An examination of Marshall Hodgson's major views on Islamic history and civilization**. Twenty-third year - number 196 - April 2013, 1399-83

- Fukutsuawa Yukichi; **Theory of Civilization**; Translated by Cengiz Pahlavan; Publication, Tehran: Giv, 1379.
- Grunbaum; **Unity and diversity in Islamic civilization**, translated by Abbas Erianpour; Publication of knowledge; Tabriz; 1342
- Yarshater; Kindness; **The presence of Iranians in the Islamic world**; Publisher: Marwarid; Translator: Fereydon Majlesi; Year of publication: 1381; Publication date: First.

English Source

- 1-Bruce Mazlish, 2004, **Civilization and Its Contents**, Stanford, Cal.: Stanford University Press,.
- 2- Bruce Mazlish, 2004, **Civilization and Its Contents**: Stanford University Press.
- 3- Edmund Burke , 1993. **Rethinking world history, Europe, Islam and world**. Cambridge press.
- 4-Christopher A. Bayly, **islam and world history on modern age**. <https://doi.org/10.7208/9780226584812-004>
- 5-Fiasal. **islam and muslim society**.. source h <http://www.muslimsociety.org>.
- 6-Habib Borjian . 2009.**Persinate societie and the subcontine** .Lahore, Pakistan .
- 7-Hodgson, Marshall G.S., 1974, **The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization**, the University of Chicago.
- 8-Hourani, A. 1978. "Review: **The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization by Marshall G. S. Hodgson**." *Journal of Near Eastern Studies* 37 (1): 53–62
- 9-James Wescoat '**In the Centre of the Map**,Reflecting on Marshall Hodgson's Ideas about Conscience and History in the Architectural Experience of Humayun. . ISSN: 0266-6030 (Print) 2153-2699 (Online) Journal homepage: <https://www.tandfonline>.
- 10-Obert Voll , 1995,**The Mistaken Identification of "The West" with "Modernity** , Virgini, Park Square, Milton Park, Abingdon .
- 11-Peter katzenstein,2013, **World of plural and pluralist civilization**, https://www.researchgate.net/publication/257718837_A_World_of_Plural_and_Pluralist_Civilizations
- 12- Gudrun Krämer,Religion, 2021.**Culture, and the Secular -The Case of Islam**. Leipzig University..
- 13-Richard maxwel Eatan 2023, **Marshal hodgson idea on cores and modernity in islam-** : Cambridge University Press.
- 14-salvator Armando. 2019.**Secularity through soft distinction in the Islamic ecumane?**. *Historical Social Research / Historische Sozialforschung* Vol. 44, No. 3 (169).
- 15-Shahzia Sikander (2001), **Islamicate Cosmopolitan: A Past Without a Future, Or a Future Still Unfolding** , Pakistani-US artist and Islamicate cosmopolitan..
- 16-Save the Tamaris Southern . 2015,**The venture of marshsl hodgson visionary history of islalm** . From the journal *New Global Studies* <https://doi.org/10.1515/ngs-2015-0005>
- 17-Susannah Heschel and Umar Ryad ,2019,**The Muslim Reception of European Orientalism**, Routledge, Park Square, Milton Park, Abingdon.

93 Abstract

- 18-victor segesvary. 1998 ,**Globlization and the contradiction of late modernity**/; scholar publication.
- 19-Mehdi Mozaffari, 1998, **Can a Declined Civilization be Re-constructed?** Islamic Civilization Or Civilized Islam? <http://www.Islam. West/Interaction>.
- 20-Michael Geyer, 2018,**The Time of World History**: Essaying Marshall G.S. Hodgson's Work on Islamicate Societies and Afro-Eurasian World History . . . UPDATED 29/06/2020.
- 21-Muhammad Hifdil 2019. **Islam and civilization**, Jurnal Al-Insiroh: Jurnal Studi Keislaman Vol. 5,. 1.
- 22- Michael Geyer.**2019,(intervention of world history)**.2019. university of Chicago

«نظم اخلاقی»، پایه در «نظم تمدنی»

(بازخوانی نظریه تمدنی مارشال هاجسن)

علی مرادی*

حبیب الله بابایی**، سید ضیاءالدین میر محمدی***

چکیده

آنچه امروزه درباره «نظم جهانی» گفته می‌شود بیش از آنی که معطوف به نظم جامع تمدنی و نظم فرهنگی امروز دنیا باشد، معطوف به نظم سیاسی و نظم در روابط بین ملت‌ها و بلکه دولت‌هاست. آنچه مارشال هاجسن در کتاب «اعجاز اسلام» در پی آن رفته است، اثبات نظم تمدنی مسلمانان بر اساس اصول انسانی-دینی و با رویکردی اخلاقی و معنوی است. اهمیت ایده هاجسن در این است که او به دنبال اثبات نقش موثر دین به عنوان امری معنوی برای پیوند میان عناصر تمدنی است. سوالی که هاجسن به دنبال پاسخ به آن است این است که چگونه دین و اخلاق می‌تواند به عنوان عاملی برای ثبات نظم تمدنی باشد. از منظر مارشال هاجسن، نظم تمدنی تمدن اسلامی از دین به عنوان امری الهی و اخلاقی شروع شده و تا زمان معاصر بر اساس معیارهای انسانی و اخلاقی امتداد پیدا کرده است. هاجسن روش شناسی انسان‌گرایانه را مورد توجه قرار می‌دهد که اصول تمدن باید بر اساس آگاهی تاریخی انسان که اخلاق و دین از مهمترین ارکان آن است تاسیس شود و هدف از نظم اخلاقی تمدن رسیدن به صلح جهانی است. در این تحقیق از روش توصیفی-تحلیلی استفاده شده است.

کلیدواژه‌ها: نظم دینی، نظم اخلاقی، نظم تمدنی؛ مارشال هاجسن

* دانشجوی دکتری رشته مدرسی معارف. گرایش تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی (نویسنده مسئول)،
f32306230@gmail.com

** دانشیار گروه مطالعات فرهنگ تمدنی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران، Habz109@gmail.com

*** استادیار گروه تاریخ و تمدن اسلامی، دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران، mirmohammadi@maaref.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۱۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۰۳

۱. مقدمه

مطالعات تمدنی غالباً با نگاه پوزیتیویستی نقش عوامل مادی را برجسته می‌کند و در این فضا؛ هر صدایی که مخالف این رویه باشد بایکوت می‌شود. هاجسن امر معنوی را مهمترین عامل پیوند دهنده بشر می‌داند و به شدت با رویکرد مورخین غربی در منزوی کردن دین و اخلاق مخالفت می‌کند او با نگاهی تاریخی معتقد است که نظم تمدنی مسلمانان بر اساس اخلاق و دیانت بنا شد و در دوران معاصر همین عامل می‌تواند هسته مرکزی نظم تمدنی را فعال کند.

هدف هاجسن از طرح نظم تمدنی؛ رسیدن به صلح جهانی است زیرا او معتقد است تمدن غرب با دوری از اخلاق و تاکید افراطی بر مادی‌گرایی؛ تمدن را به قهقرا برده و از آن جهت که تمدن برای تمام بشریت است باید نظمی متناسب با آن تعریف شود. بر این اساس او پیشنهاد می‌کند که اخلاق و خصوصاً دین اسلام که توانسته در گذشته تاریخی؛ تمدنی فراگیر را ایجاد کند مورد توجه و با ارزیابی قرار گیرد. پرسش اصلی و بنیادین هاجسن این است که مسلمانان چگونه توانستند بزرگترین تمدن را با محوریت دین ایجاد کنند؟ اصولاً مسلمانان چه خوانشی از دین در سطح تمدنی داشته‌اند که توانستند عناصر متنوع تمدنی را بر محور پیام معنوی اسلام در کنار یکدیگر تجمیع کرده و نوعی از نظم تمدنی فراگیر را بوجود آورند.

۱.۱ پیشینه تحقیق

در فارسی "مقاله پیوستگی در تمدن اسلامی" از دکتر حبیب‌اله بابایی اشاره به نظم تمدنی کرده است. در منابع لاتین نیز اگر چه به برخی از ابعاد نظریه هاجسن و بررسی نظریات او پرداخته شده است اما به نحو مستقل و با این زاویه که نظم اخلاقی را در نظم تمدنی جستجو کنند تحقیقی یافت نشده است.

۲. مفهوم شناسی

هاجسن نظم تمدنی (civilizational order) را مجموعه‌ای از پیکربندی روابط انسانی می‌داند که ذیل فرهنگ متعالی اسلام نظم معینی گرفته و هدف مشخصی را دنبال می‌کند. مفهوم نظم در نگاه هاجسن مبتنی بر یک آگاهی مشترک از میراث مشترک انسانی است (Hodgs . vo.1.1974.p 78).
see: Hodgs از نظر هاجسن دین به عنوان امری معنوی که همه انسانها آن را به عنوان امری وجدانی قبول دارند است و دین با معنویت شهودی و اخلاق‌گرایی برابر است.

«نظم اخلاقی»، پایه در «نظم تمدنی» ... (علی مرادی و دیگران) ۹۷

همچنین هاجسن شریعت اسلامی را از جنس ساختار و قانون می‌داند که متأثر از روح معنوی دین است در این تعریف دین به عنوان امری معنوی مستقیم قانون وضع نمی‌کند بلکه با ایجاد گفتمان؛ جهت دهی کلی و نظامندی را در قالب شریعت مشخص می‌کند.

۳. چارچوب نظری تحقیق

مارشال هاجسن تمدن را ایده ای اخلاقی می‌داند و چون دین اسلام را تنها دین تمدن ساز می‌داند فهم نقش دین به عنوان پدیده ای تاریخی در نظام تمدنی و فرایند اثرگذاری دین در صورتبندی نظم کلان تمدنی را موثر می‌داند. هاجسن دین را به عنوان امری معنوی و البته پیوسته به اخلاق می‌داند و سه گانه دین، اخلاق، و معنویت را لازمه یکدیگر تلقی می‌کند. از این منظر دین عنصری چندبعدی است که توانایی ایجاد جریان تمدنی و حفظ تعادل بین اجزا تمدن (فرهنگ؛ سیاست؛ قدرت؛ زبان و غیره) را دارد. هاجسن عناصر مهم تاریخی را حول محور عنصر اخلاق و دین با یکدیگر مرتبط می‌داند. از منظر هاجسن در کتاب اعجاز اسلام^۱ (the venture of Islam) دین به عنوان حلقه اتصال بین سایر اجزای تمدن، نظم تمدنی را با رویکرد اخلاقی و معنوی ایجاد کرده است و چنین حضوری از معنویت را می‌توان در پدیده های اجتماعی و فرهنگی مسلمانان پی گرفت. چنین نگرشی به تاریخ اسلام تا حدی تحت تاثیر باورهای مذهبی شخصی و محیط اجتماعی هاجسن بوده باشد، چرا که او اذعان می‌کند که شخصا یک مسیحی مومن با رویکرد کواکرسم^۲ است. خوانش او از تاریخ اسلام به مثابه یک امر معنوی و اخلاقی را نمی‌توان از اعتقاد کواکری او مبتنی بر وجود نور الهی مسیح در تمام بشریت جدا کرد. همین‌طور شاید احترام خاص او برای صوفیه و عرفا نیز از همین جهت بوده باشد. (see: Hodgson, 1974, vo.1.p200-210) خوانش دینی هاجسن از تمدن در مقابل خوانش کسانی قرار دارد که نقش دین و معنویت را در سطح تمدن کم اهمیت می‌دانند و دین را صرفا امری شخصی و فردی تلقی می‌کنند در حالی که هاجسن اساسا در بازانندیشی عمیق در تمدن و همزیستی بین انسانها امر اخلاقی و معنوی را بسیار برجسته ارزیابی می‌کند.

۴. روش شناسی

مهمترین منبعی که هاجسن دیدگاه خود را در آن بیان کرده است کتاب شش جلدی (اعجاز اسلام) است او در مقدمه تفصیلی کتاب؛ کار خود را بر اساس "انسان گرایی تاریخی و با انتقاد

از اندیشه انحصار گرایانه مورخان غربی و عدم توجه به مقوله اخلاق ودین بنا شروع کرده است. هاجسن معتقد است عدم وجود چارچوب نظری در مطالعات تمدنی؛ مهمترین مانع در رسیدن به نظم تمدنی است که موجب می شود روابط بین عناصر تمدنی دیده نشود. او تمدن اسلامی را بخشی از تاریخ بشریت می داند که می تواند در نظم تمدنی الگو باشد که با تمام چالش ها؛ هویت تمدنی-اسلامی را حفظ کرده است و دلیل حفظ این هویت را عنصری به نام دین و اخلاق می داند. هاجسن برای ابهام زدایی از دیدگاه اخلاقی در تمدن؛ با روش مقایسه ای در صدد توصیف و تحلیل عنصر دین و اخلاق در بین عناصر نظم تمدنی است و معتقد است که نگاه ابزاری به تاریخ را باید کنار گذاشت و تاریخ را همان طور که هست باید روایت کرد از این جهت روش انتقادی او نسبت به مستشرقین برجسته است.

۵. اصول کلان نظم تمدنی

۱.۵ نظم دینی به مثابه درک مشترک معنوی

هاجسن ابتدا به پدیده دین اسلام و ماهیت آن در نظم تمدنی می پردازد. او اسلام را به عنوان بازتابی از وجدان انسان می نگرد که به دنبال شناخت جایگاه انسان و ارتباط آن با جهان هستی است. از نظر هاجسن تاریخ باید پیامبرگونه نوشته شود تا بتوان به انسان شناسی تمدنی واقعی دست یافت. از این نظر تمسک به دین به عنوان امری اخلاقی و معنوی، تعهدی انسانی مبتنی بر برادری و برابری همه انسانها است و همین، استدلال متقنی را در برابر پوچ گرایی و نهلیسم پیش می نهد (see: Hodgson, 1974, vo.1.p.484). نظم تمدنی اسلام در منظومه فکری هاجسن به معنای درک جایگاه کنش انسانی و تاثیر آن در صورتبندی به نظم اجتماعی است که می تواند با ظرفیت بالایی که در اعمال خلاقانه خود دارد سایر عناصر تمدنی را با خود همراه کند. با توجه به اینکه جوهره دین اخلاق و معنویت است رویکردها و شیوه‌های زندگی به نحو عمیقی با دین اخلاق مدار گره خورده است (ibid. p360) هاجسن معتقد است که اسلام به عنوان آخرین تجربه معنوی-نبوی تمدنی می تواند ایده ای مناسب با آخرین دستاوردهای بشر را ارائه کند به این معنا که اسلام می تواند جایگاه عناصر مختلف و نسبت آنها با یکدیگر را به سطح متعادلی برساند و برای رسیدن به این هدف، هاجسن روش شناسی متفاوتی از سایر مستشرقین را دنبال می کند. به عنوان نمونه او گسترش غیر متوازن علوم که منجر به فشار بر منابع طبیعی؛ فقر و قحطی شده را ناشی از نگاه انحصارگرا و تک بُعدی به زندگی و مهمتر از همه عدم اخلاق زیست تمدنی می داند. (ibid. p 418) او ایده «صلح جهانی» (Universal peace) یا صلح تمدنی را

مطرح می کند (ibid. p. 465) و نقش اسلام را به عنوان تنها دین تمدن ساز فراتر از سایر عناصر می داند و معتقد است برای رسیدن به درک معنوی و اخلاقی که پایه و اساس صلح تمدنی است انسان باید متوجه خالق هستی باشد.

تاریخ نیز چیزی جز همان حرکت اخلاقی پیامبرانه برای سعادت بشر نیست و مورخ نیز کسی جز متکلم الهی برای رسیدن به شناخت جایگاه واقعی انسان در جهان تمدنی که ترکیبی از عناصر مادی و معنوی است، نمی باشد. (Michael Geyer, 2018, p.11) هاجسن منشا اسلام را نیرویی فرا طبیعی (وحی) که موجب اقدام خلاقانه نبوی شده می داند که هدف چنین حرکت نوینی نجات انسان از بند اسارت و ظلمت و توسعه بینش انسان در افقی وسیع تر است. چنین نگاهی سعادت و بازیابی جایگاه انسانی را سر لوحه خود قرار داده است. چنین نگاه معنوی می تواند به مثابه عامل وحدت‌زا، بینش انسانها را در جهان تمدنی به یکدیگر متصل کند (hodgson.1974.v1. p339) هاجسن اگر چه اسلام را به عنوان دین؛ امری باطنی می داند اما سعی می کند با روحیه کواکری وجدان انسانی را در عرصه تمدن با آگاهی تاریخی مبتنی بر مشترکات بشری و دوری از اختلافات به یک نقطه مطلوب واحدی برساند که در آن نقطه انسانها مانند شاخه های یک درخت هستند و این احساس وجود دارد که انسانها متعلق به یک ریشه هستند و «غیر» و «دیگری» معنایی ندارد. (Edmund Burke, 1993, p.332) با توسعه مفهومی که هاجسن در معنای اسلام می دهد و ملاک مسلمان بودن را تسلیم در برابر معیارهای اقتدار الهی می داند بسیاری از افراد که به ظاهر نقشی در جامعه اسلامی نداشته اند مانند پیامبران عبری؛ مسلمان محسوب می شوند و «امت تمدنی» اسلام را شکل می دهند. (hodgson.1974, v. 1, p. 126-2) بنابراین امت تمدنی هاجسن اعم از جامعه دینی اسلام به معنای خاص آن است.

و با این توضیح هاجسن نتیجه می گیرد که حرکت تمدنی بر اساس آرمانهای الهی در طول تاریخ شکل گرفته است و پیامبران محرک جریان تمدنی هستند. (Edmund Burke, 1993, P. 5) بدین سان نظم تمدنی مسلمانان از دین آغاز می شود. در سطح دینی نمی توان تصویری روشن از نظم جهانی را مبتنی بر فرهنگ منطقه ای حجاز تعریف کرد، زیرا پیام و عناصر قرآن به عنوان منبع تمدنی مسلمانان، اجازه محدود شدن در یک گفتمان محدود را نمی دهد. از این رو اگر مردم می خواهند از ایده کلی و ذهنی دین به اجرای عینی آن در میان تعداد بیشماری از پیچیدگی های زندگی تمدنی حرکت کنند ناگزیر باید به این معرفت جمعی بر اساس آرمان اخلاقی برسند. (hodgson.1974,v.1.p 73-74) در این مسیر مسلمانان از هسته باطنی اسلام شخصی به سمت نظام مند کردن مجموعه ای وسیع از قوانین اجتماعی حرکت کردند که منجر

به نظم نوین تمدنی در آن عصر شد. این نظم تمدنی، نشان از نیروی اخلاقی و معنوی مسلمانان داشت که تبدیل به فرهنگ شده و سایر فرهنگها را با خود همراه و همسو کرد. (Gudrun Krämer.2021. p 6) از این لحاظ هاجسن با همیلتون گپ موافق است که اسلام چیزی فراتر از امر نظری و عقیدتی است بلکه اسلام یک تمدن کامل و دارای نظم دینی - تمدنی است و بین دین، فرهنگ و تمدن رابطه جدایی ناپذیری وجود دارد. (burke.1993 P.42) هاجسن ایجاد نظم تمدنی توسط دین را ناشی از پیام آن دین می‌داند زیرا آموزه دینی از جنس اخلاق و برای تنظیم روابط بین انسانها است اما علی‌رغم پتانسیل و زمینه‌هایی که اسلام دارد، بدون تلفیق با زندگی اجتماعی محوریت نمی‌یابد و شریعت زمانی می‌تواند برای سنت؛ با ارایه گفتمان نوین و خلاق انگیزه باشد و بتواند سنتهای فرهنگی را با خود همسو کند و در نتیجه آنها را از حالت ایستایی به پویایی برساند که با اجتماع تلفیق شود (hodgson , 1974, P,370)

در نتیجه هاجسن تاسیس جامعه نبوی را در راستای پاسخ به نیاز اجتماعی می‌داند و از آنجا که مهمترین فعالیت انسانی از نظر اخلاقی، فعالیت گروهی است مسلمانان به عنوان یک پیکره باید با یکدیگر همکاری کنند (bid, 73-74) و برای همکاری باید برای خود حقوق و مسیولیت مشترک در راستای رسیدن به هدف که همان رسیدن به صلح تمدنی پیامبر گونه است (Ibid, 115- 118) تعریف کنند. هاجسن نقطه آغاز تاسیس تمدن اسلامی را «تعهد اخلاقی» همراه با اقدام جمعی و گروهی می‌داند. او در این باره می‌گوید: «نقش پیامبر در تاریخ آگاهی بخشی به مردم در مواجهه با نظم اخلاقی است و این نظم خودش در ارتباط با تاریخ اجتماعی تجلی پیدا می‌کند» (ibid. p. 380) و نیز ادامه می‌دهد « از ابتدا، مومنان به آیین جدید؛ خود را متعهد به دیدگاه جدیدی از زندگی عنوان می‌کردند که بر اساس قرآن؛ دستورات اخلاقی مانند پاکی، پاکدامنی و سخاوت را تشویق می‌کرد» (ibid, p. 184)

هاجسن با توجه به رویکرد اجتماعی دین، برخی از کارکردهای دین مبتنی بر هدف معنوی را برمی‌شمارد و آنها را به مثابه اهداف نظم تمدنی اسلام مورد توجه قرار می‌دهد: ۱- ایجاد صلح تمدنی (Ibid, p. 209) ۲- همزیستی اجتماعی بین فرهنگها (Ibid, V.3- p 73) ۳- ایجاد خلاقیت و گفتمان نوین بین سنتها، (Fiasal. p. 17) ۴- نشان دادن راه کمال به انسانها (hodgson.1974.p 375-379) ۵- جلوگیری از انحراف و تصحیح خطاها (Ibid, v.2. p. 336) ۶- مسئول دانستن انسان در برابر خالق هستی به عنوان اهرم درونی برای کنترل ناملایمات و چالش‌های اجتماعی. (Ibid, V. 1- p. 336) در نگاه هاجسن در تمام این موارد توجه به رویکرد اخلاقی در رسیدن به این اهداف برجسته است.

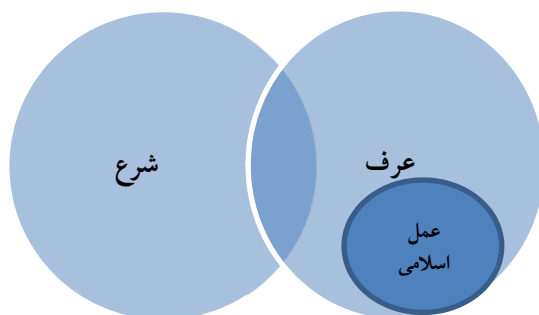
۲.۵ نظم اخلاقی تمدن (مشارکت دین و عرف)

از نظر هاجسن؛ مسلمانان به دنبال دستیابی به اصول مشترک انسانی و اخلاقی بوده و دین خود را به نحوی که خشونت آمیز نباشد گسترش می دادند. (ibid, v. 2- p 539) هاجسن معتقد است اسلام برای ایجاد نظم تمدنی به دنبال ایجاد تعادل بین سنتها و فرهنگها رفته و با نگاه عمیق به منشا آنها زمینه تقارب و تجانس بیشتری را بوجود آورده است (Habib Borjian.2009. P. 35) از این رو مدل نظم تمدنی مسلمان بر اساس سنتهای تجمیعی یا همان فرهنگ مرکب (compound culture) با رویکردی مبتنی بر زیست اخلاقی به واقعیت تاریخی نزدیک تر است. (hodgson.1974,P 336) در این رویکرد، مارشال هاجسن در اولین گام در پی زدودن اختلافات و تاکید بر نقاط مشترک است. بدون شک این فرایند نیاز به اختراع واژگانی دارد که همه سنتها را منعکس کند و او در این باره اصطلاح اسلامیکیت (Islamicate) را اختراع می کند (Ibid V,1 p.) (95) که علاوه بر اینکه حاکی از روح و فضای اسلام در حوزه تمدنی باشد به فرهنگها و سنتهای غیر اسلامی که در تعامل با اسلام هستند نیز اشاره داشته باشد. (Ibid,V, 1p. 95) هاجسن معتقد است که برخی سنتها را نمی توان کاملا اسلامی سازی کرد بلکه باید با آنها تعامل سازنده داشته باشیم و در راستای همسو کردن آنها؛ استفاده از ظرفیت سنتها باید بر اساس احترام به سبک زندگی و ارزشهای آنها باشد (Ibid,p. 235) و بر این اساس نیازمند به مدل اجتماعی جدید و کنش خلاقانه و ظریف هست تا بتوان نوع رابطه سنتها را بدون حذف آنها تنظیم کرده و به سامان برساند. (ibid,v.2- p384) به نظر هاجسن این کنش خلاقانه در هیچ کجا مهمتر از زندگی دینی از آن جهت که توجه ویژه به ابعاد مختلف انسانی دارد به دست نمی آید. (Steve Tamari.2015, p 61) در سطح دینی؛ نظم تمدنی اسلام در اطراف دو نوع کنش ثانویه (شیعه و سنی) از اقدام خلاقانه اولیه (پیام رسالت) با گرایشات متفاوتی ظهور پیدا کرد (hodgson.1974, p.) (80-83) که الگوهای مختلف اما در یک راستا را دنبال می کرد. از همان ابتدا مسلمانان در هر دو سنت مشارکت می کردند زیرا جذبه های معنوی در کنش های مبتکرانه پیامبر اسلام بر اختلافات در سایر حوزه ها سایه افکنده بود و مسلمانان مکانیزمی را انتخاب کردند که در عین رقابت، همدیگر را نقد و ارزیابی کنند. در چنین فرایندی سنتهای اسلامی با گرایش های مختلفی توانست به حیات خود ادامه دهد. (mohammad hafid,2019,p 5-9).

در نظم تمدنی؛ فشار مداومی که نسبت به وحدت و یکپارچگی در میان مسلمانان بوجود می آمد یک طرفه نبود بلکه این فشار برای وحدت بر اساس مفهوم سازی سنت و فرهنگ باز اندیشی می شد (hodgson.1974, p. 86) اما مصداق آن در گذر زمان تغییر پیدا می کرد. این نظم

گاهی با محوریت «بینش قرآنی» (Ibid, v, 1 p. 80) اتحاد بین مومنین را ایجاد می‌کرد و توسط یک نهاد عالی خلافت (Ibid, p. 198) مدیریت می‌شد و گاهی در روابط بین دولتها و گاهی نیز در نظم صوفیانه مشاهده می‌شد. در این میان آنچه مهم بود امتداد این فرایند نشان از گونه‌ای از پیوستگی معنوی داشت که همه احساس می‌کردند باید در برابر پیام اسلام پاسخگو باشند. از این جهت عناصر مختلف سعی داشتند نوعی گرایش معنوی را به عنوان حلقه اتصال بین عناصر موثر در نظم تمدنی حفظ کنند به نحوی که اگر کسی در سراسر اسلام طوطی طریق می‌کرد قبل از هر چیز، فضای معنوی و زیست اخلاق‌مدار و مشترک بین تمام فرهنگها و سنتها به ذهن او تبادر می‌کرد. (ibid-v. 2. P. 72) از این رو هاجسن اسلام را تنها دینی می‌داند که تمدن ساز بوده (Ibid, v,1 p 170) و عنصر مهم اخلاق و معنویت را جوهره این تمدن تلقی می‌کند. (Ibid, p. 380) از این رو هاجسن تمدن غرب را به دلیل تهی شدن از عنصر اخلاق دارای آینده روشن نمی‌بیند (Ibid, V. 3-p 418) و سپس نتیجه می‌گیرد که تمدن اسلامی به عنوان نمونه موفق تمدنی در طول تاریخ باید مجدداً مورد بررسی منصفانه قرار بگیرد. او با این نگاه؛ تاریخ و تمدن اسلامی را به مثابه تاریخ تمام جهان می‌داند.

در سطح اجتماعی؛ نظم تمدنی از ترکیب دو جهت عناصر ایمانی مشترک، و عناصر عرفی شکل گرفته (Ibid, P. 81) است. با این ترکیب عرفی و ایمانی، وقتی به نظم تمدنی به لحاظ تاریخی نگاه می‌کنیم وحدت و یکپارچگی را به عنوان یک عمل اسلامی (Islamic practice) که در سنتهای دیگر ناپدید شده (از یک لحاظ عرفی و از لحاظ دیگر دینی) (Ibid, P 85) می‌بینیم. چنین نظمی برآمده از پاسخ‌هایی بوده است که فرهنگ دینی در ارتباط با مسایل رایج در عرصه‌های تمدنی ارائه کرده است. بنابراین اسلام الگویی را ایجاد کرد که در سطح تمدنی به عنوان نتیجه‌ای از تغییر سنتها توسط فرهنگ متعالی اسلام و چگونگی تعامل با سنتهای فرهنگی موجود بوده است. (Ibid, p. 86)

«نظم اخلاقی»، پایه در «نظم تمدنی» ... (علی مرادی و دیگران) ۱۰۳

هاجسن رسیدن به نظم و بینش تمدنی را بر اساس انباشت میراثی می‌داند. از این رو، در سطح تمدن، هر نوع تعامل در صورتی درست و کارآمد خواهد بود که با فرض یک نوآوری؛ بخشی از دیدگاه سابق نگاه دارد. ضرورت سنتهای جدید این است که مقداری از الگوی تکامل یافته قبلی را داشته باشند. (Ibid, v.2- p384) از این منظر، نظم تمدنی اسلام در هر زمان بر اساس یکپارچگی فرهنگی دست کم می‌تواند با ویژگی عرف پیرامونی باقی بماند. در این صورت می‌توان گفتگوی مشترک بین فرهنگها را تصدیق کرد. (Ibid, p 242) در این فرایند؛ هاجسن با نگاه کواکری و معنویت گرا به دنبال همگرایی در گفتگو و تبادل تجربیات بین فرهنگهای پیرامونی می‌رود و اصولاً تکامل تمدن را بدون نگاه اخلاقی ممکن نمی‌داند. در غیر این صورت تمدنها در مسیر نزاع تمدنی قرار می‌گیرند که منجر به حذف برخی سنتها و فرهنگها می‌شود. هاجسن برخلاف هانتینگتون تضاد را در صورتی که با رویکرد اخلاقی دیده شود موجب تحرک و پیشرفت در سنتها و فرهنگها می‌داند و تضاد را فرصتی برای خلاقیت تلقی می‌کند. (Ibid, P , 238) با این رویکرد هاجسن به دنبال ریل گذاری جدید و انسانی در مواجهه با نظم جهانی متمدنانه است (Steve Tamari. 2015. p 42) و تمدن را به لحاظ تاریخی دارای ماهیت مادی و معنوی می‌داند که در گستره وسیعی در حال جریان است. (Hodgson.1974 v. 130- p120) 2) اگر چه هاجسن رویکرد کواکری را از لوئیس ماسیون آموخته است (Christopher, 2018, p 40) اما راز نگرستن از منظری وسیع تر به تمدن اسلامی را از آرنولد توین بی فرا گرفته است که تمدنها بر اساس تجربه های یکدیگر بنا می‌شوند (احسان یارشاطر؛ ۱۳۸۱؛ ص ۱۲۰). با این حال هاجسن تفکر اشتباه توین بی (محوریت کلیسای جهانی) را آشکار می‌کند و مدل جایگزین اروپا محوری را در آینده تمدن اخلاقی جستجو می‌کند. اساس ایده هاجسن این است که خاستگاه تمدنها واحد است و نیاز دارند که در کنار هم در حوزه جغرافیایی و فرهنگی با هم دیده شوند. (Steve Tamari. 2015. p 13).

به باور مارشال هاجسن فرهنگها دارای مسیری واحد هستند که همانا وجدان بشری است و نظم تمدنی در واقع همان نظم اخلاقی است که به نوعی خلاقیت؛ جهت پیوند وجدان بشری به عملکرد اجتماعی نیاز دارد (Edemand burk. 1993 . P. 92-98). هاجسن معتقد است اسلام؛ خلاقیت در گفتمان سازی را به بهترین وجه ارائه کرده است (Hodgson. 1974 v. 1- p. 370) و در مقایسه با مسیحیت برتری تمدنی فراوانی دارد. (Edemand, 1993 burk , p 47) در اسلام آنچه غلبه داشت «اخلاق گرایی» بوده است و در دنیای غرب نیز آنچه غالب بود نه اخلاق، بلکه «رعایت قانون» به مثابه اصل مطرح بوده است. در حالی که تاکید اسلام بر مسیولیت فردی و

ندادن استقلال به قانون بود. قانون رسمی غرب مناسب الگوی شراکتی بود و مدل اسلام بر قرارداد گرایی بر اساس مسیولیت و تکلیف در ارتباطات انسانی استوار بود. (Hodgson, 1974 V, 3-p 149-150)

هاجسن معتقد است برای اینکه بتوانیم ارتباط اخلاقی در نظم تمدنی را کشف کنیم باید نظم تمدنی را بر اساس جهت گیری الگوهای مبتنی بر ارزشهایی تحلیل کنیم که می‌تواند برای الگو انگیزه باشند زیرا ارزشها با سوق دادن الگوها در جهت گفتمان؛ آنها را به پویایی متناسب با شرایط محیط پیرامون سوق می‌دهند. بنابراین نقش ارزشها به عنوان شاخصه رفتار انسانی؛ جهت دهی به الگوهای اجتماعی - فرهنگی است. هاجسن ماهیت اخلاقی دین را که همانا تنظیم روابط بین انسانها است را قوی ترین عامل ارزشی در جهت گیری الگوها می‌داند. (ibid - V. 3-p 425).

در نظم تمدنی که دین در هسته مرکزی آن قرار دارد بین تمام دستاوردهای بشری و منشا آنها که خالق هستی باشد نوعی پیوند معنا دار ایجاد می‌شود که هاجسن از آن تعبیر به وحدت تمدنی بر اساس سطوح معرفتی علم می‌کند. (Edmond burke, 1993. P 278- 455- 25 - 26) با این تفسیر هاجسن سعی می‌کند از نسبی گرایی معرفتی که بنیان نظم تمدنی را نابود می‌کند اجتناب کند. از همین جهت است که هاجسن مورد تهاجم نسبی گرایان در غرب نیز قرار گرفته است. (ibid, P. 324) با توجه به اینکه نظم تمدن اسلامی از نظر هاجسن از فرهنگهای مختلف تشکیل شده است او تمام فرهنگها را در سطح خود معتبر می‌داند. در این رویکرد تنوع‌گرا، هاجسن سعی دارد به آگاهی مشترک تاریخی که همه را در تکامل نظم تمدنی مشارکت می‌دهد دست پیدا بکند. (Hodgson, 1974. P 25) سطح مشارکت سنتها و فرهنگها در نظم تمدنی بستگی به اعتبار و مشروعیتی دارد که معرفت را در افق وسیعی تفسیر و نگاه انحصارگرایانه را نفی می‌کند و در صدد است از اجزا متفرقه به یک (کل ایده‌آل) برسد. (Ibid, v.2- p 68- 72) از این منظر هاجسن نظم تمدنی را مانند جنگل می‌داند که تک تک درختان نباید مانع دیدن جنگل شوند. (ibid. p 242) هاجسن نظم تمدنی را مبتنی بر محتوای ثابت که همان ارزشها باشد می‌داند اگر چه شکل آن بر اساس شرایط محیطی و در فرایند تبدیل به فرهنگ تغییر می‌کند اما محتوا می‌تواند مفاهیم جدیدی ابداع کند. او می‌گوید «سنت مانند پخت یک شیرینی است که دستور العمل آن ثابت است اما شکل آن با توجه به ظرف متغیر است. تغییر ظرف در واقع همان نحوه پاسخ گویی به مطالبات است که از نحوه تلفیق بین فرهنگها حاصل می‌شود». (Ibid. p 77-75)

«نظم اخلاقی»، پایه در «نظم تمدنی» ... (علی مرادی و دیگران) ۱۰۵

در نظم تمدنی انباشت گفتگوها بر اساس گفتمان سازی که از طریق دین و شریعت شکل گرفته موجب زوال برخی سنتها و ظهور آن در قالب نوین می شود که در هم تنیدگی و ترکیب فرهنگها را در دو جهت شرعی و عرفی ممکن می سازد و در این فرایند؛ انباشت سنتهای نوین موجب بارور شدن سنتهای منزوی سابق با رویکردی بر اساس مفاهیم دینی می شود؛ (Ibid, v. 539 p-2) مانند اسطوره سازی و تلفیق آن با ادبیات دینی که در خدمت گفتمان دینی قرار گرفت. (Habib Borjian. 2009. P. 35-40) بدون اینکه مصادیق تغییر کنند نگاه به اسطوره های باستان؛ کارکردی اخلاقی در نظم تمدنی اسلام یافت به نحوی که مفاهیم اخلاقی و انسانی در قالب اسطوره ها تجلی جدیدی پیدا می کرد. (hodgson. 1974 v. 2. P. 154-160)

اندیشه و ایده اخلاقی هاجسن سبب شده است که نظم تمدنی را مانند یک درخت ببیند که انسانها و فرهنگها شاخه های آن هستند بنابراین ایمان به هدف و آرمان مشترک؛ مسلمانان را در یک خط قرار داده و آنها را از self به other بسط داده و مرتبط کرده است؛ (ibid, p. 323) زیرا روند فرهنگی مسلمانان با سنتهای دیگر دوگانه است از یک طرف متشرعین در درون جامعه باید گفتمان واحدی را به عنوان چارچوب فرهنگی داشته باشند و از طرفی ارتباط غیر مستقیم با اصول اجتماعی و محصولات فرهنگی سایر جوامع داشته باشند. چنین نیازی سبب شده است اسلام به عنوان یک فرهنگ به دنبال درکی مشترک و فراگیر از جهان تمدنی داشته باشد. (burk.1993 p 332) این تعامل دوگانه اقتضای نوعی عینیت بخشی به گفتمان دینی را در قالبی اخلاقی طلب می کند که در پاسخ به نیازهای جامعه شکل می گیرد و هر آنچه مربوط به نیاز بشری است در تحقق این پاسخ با معنویت دینی مشارکت می کنند. (Gudrun ۲۰۱۸.p 6-12 Krämer.,)

هاجسن معتقد است در فرایند نظم تمدنی، عناصر سازنده نظم تمدنی در مواجهه با سنتها؛ نسبت به چهار چیز متفاوت هستند و پاسخ و واکنش سنتهای اسلامی به موارد ذیل؛ نظم تمدنی را جهت دهی می کند.

۱. نسبت به مفاهیم و تجربه هایی که پیش بینی شده اند (hodgson.1974. p383) که آنها یا موافق یا مخالف فرهنگ متعالی اسلام هستند. در صورت موافقت؛ فرهنگ متعالی اسلام با پذیرش آنها انباشت تمدنی را متراکم تر می کند و از آنها به عنوان تسهیل کننده نظم تمدنی کمک می گیرد و در صورت مخالفت در صدد اصلاح و نهایتاً حذف آنها اقدام می کند هاجسن این نکته را متذکر می شود که غالباً تغییر شکل و یا جهت دهی سنتها در جهت همسو کردن آنها کفایت می کند. (Ibid, v.3-p. 6)

۲. نسبت به تجربه‌هایی که به عنوان ارزش مورد احترام هستند که اسلام به دنبال تقویت و غنای آنها است. (ibid. p383)

۳. نسبت به گرایش‌ها و سنت‌های بی طرف. نحوه تعامل با آنها به نحوی است که از حالت انزوا و خمودگی خارج شوند و از طریق تزریق امید و گفتمان سازی همراه با مشارکت؛ آنها را وارد جریان نظم تمدنی می کند زیرا هاجسن معتقد است رکود سنتها منجر به زوال آنها می شود و تعامل اخلاقی با آنها و سهم کردن آنها در فرایند نظم تمدنی را بهترین مسیر برای فعال کردن سنتها می داند. (Ibid, v. 2- p p 539)

۴. نسبت به مفاهیم و تجاربی که در آینده خواهند آمد و سعی دارند الگوی متفاوتی را ارایه دهند در این صورت هاجسن مقاوم سازی و تقویت همبستگی تاریخی همراه با اجتناب از ایستایی در سنتها را مهمترین عامل برای حفظ نظم تمدنی می داند و نمونه آن را در مواجهه با تمدن غرب دنبال می کند. در تمام این موارد هاجسن نقش رویکرد اخلاقی دین را موجب همبستگی درونی یا ارایه مفاهیم برای ابداع تجربه ای نوین می داند. (Ibid, p 306)

اسلام نظم تمدنی را با رونق برخی سنتها یا حذف دیگران متعادل کرد. این الگو در صدد تطابق سنتها با مسیر الهی بود و این الگو را به نحو هوشمندانه و شجاعانه در مشارکت با سایر سنتها ایجاد کرد (ibid. p 320) در نتیجه الگوی نظم تمدنی هاجسن مبتنی بر تمدن باز است که در آن فرهنگها می توانند همزیستی داشته باشند به نحوی که غیر مسلمانان که در اقلیت بودند در سنتهای معنوی مسلمانان مشارکت می کردند و مسلمانان نیز در سنتهای مربوط به طبیعت مثل عید نوروز شرکت می کردند. (Ibid, V, 2- p. 307) آنچه در نظم تمدنی هاجسن برجسته است این است که در نظم تمدنی انسان مجبور نیست از این جهت شریعت اسلامی در مقام عمل چار چوب کثرت گرایانه مبتنی بر تنوع فرهنگها؛ تحت یک نظام فراگیر را فراهم کرد. (Shahzia Sikander. 2001. P 3-7) چنین نظمی با پذیرش کثرت فرهنگی؛ راه را برای تعامل باز نگه می دارد. در چنین رویکردی تصور نزاع تمدنی منتفی است. در این نظم مردم یکسان هستند و با عقلانیت می توانند اختلافات را حل کنند از نظر هاجسن؛ هدف خداوند نیز این بوده که انسان بر اساس عقلانیت زندگی را اداره کند. (hodgson, V, 2- p 43)

در فرایند تعامل اخلاقی اولین مرحله درک صحیح بین سنتها و افکار بین تمدنی است (ibid p 335-340) برای شناخت تمدنی باید افق تمدنی را فراتر از مواجهه ظاهری تحلیل کرد. مسلمانان در یک فرایند آگاهانه در مواجهه تمدنی؛ جهان ذهنی خود را نسبت به گذشته وسیع تر کردند و در تعامل تمدنی نوعی کنش و واکنش از نوع مشارکت و نه استعلا را برگزیدند.

«نظم اخلاقی»، پایه در «نظم تمدنی» ... (علی مرادی و دیگران) ۱۰۷

(ibid . v. 1-p 112) هاجسن زمینه های مشترک فرهنگی که ناشی از نگاه جامع اسلام در تمام ابعاد زندگی است را زمینه ساز گفتگو و تبادل اندیشه می داند. (Geyer michael 2019, P 32)

برخی زمینه های مشترک که دین نقش مستقیمی در مطرح کردن آنها داشت عبارتند: خدا علت اول و موجود اول است؛ مفهوم خدا و پیامبر مفاهیم اعتقادی و اخلاقی بودند که درک مشترک از سایر فرهنگها را به دنبال داشت. (hodgson.1974,p. 428) هاجسن با بررسی آثار عالمان دینی در فضای اسلامی به این نتیجه می رسد که نگاه تمدنی مبتنی بر آموزه های دینی اجتناب ناپذیر است زیرا در تمام آنها تصویر آگاهی انسان در سطح جهانی مشاهده می شود. تکمیل و توجه به آثار دانشمندان غیر مسلمان حاکی از افق بلند دانشمندان مسلمان نسبت به میراث تمدنی دارد. (ibid- p 317) هاجسن معتقد است با نگاهی فراتر به عمق سنتها در فضای دینی؛ اسلام این ظرفیت را دارد که تعادلی بین میراث گذشته و نقد و ارزیابی آن داشته باشد (Geyer michael .2019. P 74) به نحوی که سنتها را در عین زنده نگه داشتن نقد و الگوهای جدیدی ارایه کند. (mohammad bamyeh, 2005. P 4-8) نگاه اخلاقی به سنتهای علمی سبب شد که آنها در فضایی آزاد و عقلانی همراه با اجتناب از تعصبات کورکورانه رشد کنند و حکومت خلیفه به عنوان متولی فرهنگ با الهام از قران و سنت؛ با ایجاد مشارکت بین گرایشات مختلف منجر به خلاقیت؛ تکامل یا اصلاح سنتها شد. از نظر هاجسن رویکرد اصلاحی همراه با نگاه تکاملی به سنتها در تمدن اسلامی منعکس کننده میراث جمعی بوده است. (Habib Borjian.2009. P. 1) از این منظر او تاریخ تمدن اسلامی را به مثابه تاریخ کل جهان می داند.

۶. صوفیه و نظم اخلاقی-معنوی

هاجسن در ارتباط با نظم اخلاقی و پیوند آن با سایر عناصر از جمله سیاست؛ از ظرفیت تصوف و عرفان برای نزدیک کردن سنتها استفاده می کند. صوفیه می توانست «آداب»^۳ (فرهنگ سیاسی سکولار) را به عنوان پیوند بین تزکیه نفس از یک طرف و ادغام آن در پیکره سیاسی از طرف دیگر محور قرار بدهد. این اتصال به این دلیل بود که «آداب» صرفاً ساختار اخلاقی را در بروکراسی دربار ارایه نمی کرد بلکه به دلیل داشتن گفتمان عدالت که در ادبیات اخلاقی دربار وجود داشت قابلیت تنظیم و برقراری جنبه های متعدد زندگی اجتماعی برای تسهیل و ادغام انواع مختلفی از مذاهب را داشت. (ibid. V. 3- p 273) هاجسن نظم سیاسی «آداب» را نیازمند به شریعت می داند و می گوید «آداب نمی توانست با شریعت مخالفت کند نه از آن جهت که شریعت مقدس است بلکه به دلیل اینکه مدنیت بدون اخلاق خطر تبدیل شدن

به پوسته خالی را دارد" (salvator.2019. Armando. P9) بنابراین دو سنت آداب و شریعت در یک ارتباط متقابل با رویکردی اخلاقی و معنوی مکمل هم بودند و در فرایند نظم تمدنی، آشکال فرهنگی و اجتماعی متنوعی را برای غنای بیشتر فرهنگ دربار ارایه می کردند (hodgson. v 3- p. 9) در نتیجه اخلاق صوفیانه نقش واسطه بین دربار و عموم مردم را داشت (salvator Armando.2019.p. 7). صوفی به دنبال کم کردن و به حداقل رساندن تفاوتها در عقاید دینی بود و بیشتر بر ویژگی های اخلاقی و معنوی تمرکز می کرد. (hodgson.1974. V, 2- p 410) و از این جهت هاجسن معتقد است اهل حدیث و تجربه‌های عرفانی صوفیان همواره مکمل یکدیگر بوده اند و نظم اسلامی نیز بر اساس این دو عنصر پیش رفته است. (Ibid. p 403)

۷. نظم تمدنی در مواجهه با تمدن غرب

هاجسن نظم دینی و اخلاقی تمدن اسلامی را در دنیای معاصر نظمی هویت بخش می داند. او با انتقاد از نظم موجود در تمدن غرب؛ آن را تک بعدی و خود خواهانه می داند. هاجسن با انتقاد از مواجهه تمدن غرب با میراث اسلامی؛ اسلام را تنها تمدنی می داند که تمدن غرب را غنا بخشیده است و توسعه اروپا تا حدی ناشی از انباشت میراث اسلام بوده است. با این دیدگاه هاجسن تولید مدرنیته از عقلانیت غربی را انکار می کند (Steve Tamari.2015 . P 12-14) زیرا تمام عناصر عقلانیت در اسلام موجود بوده است. او ذهن انسان غربی را از مسیر تکامل اخلاقی و معنوی تمدن منحرف می داند از این جهت اروپا را محرک و محور تمدن نمی داند و تغییر سریع در غرب را ناشی از مدل سرمایه گذاری انسانی و مالی می داند. (hodgson,19974.v 3-p 165-8) که توجه کافی به روابط بین عناصر تمدنی اعم از انسانی و طبیعی نداشته است. در نتیجه هاجسن در معیارهای توسعه تمدن غرب شک می کند و دلایلی دارد که چنین دستاوردهایی را مفید و سودمند تلقی نمی کند. (Ibid,V, 3- p 196) رجوع به ایده پان اسلامیسم (Ibid.p 253) با محوریت دین و تلاش اخلاقی برای احیای دوباره سنتها و فرهنگها جنبش‌هایی را ایجاد کرد که هاجسن از آنها تعبیر به رجوع به سنت و باز اندیشی فکر دینی در عصر مدرن می کند. (Ibid. p 275) مدلهای مبتنی بر مواجهه تمدنی که در سرتاسر جهان اسلام استفاده می شد نوع پاسخ به تمدن غرب را متفاوت کرده بود مثلاً در مصر مواجهه بر اساس عربیت و نژاد بود، (Ibid,p 272-273) در شرق آسیا مواجهه با غرب، مواجهه ای نرم و صوفیانه بود، (Ibid,V, 3-p 388) ولی نقطه مشترک آنها توجه به میراث انسانی و معنوی اسلام بود که اصول آن توسط اومانیسیم غربی مورد تهاجم قرار گرفته بود. (Obert Voll , 1995. P 8) با این

حال مسلمانان از بهره بردن از سنتهای نوینی که در غرب تولید شده بود غفلت نکردند و سعی داشتند سنت و میراث اسلامی را در سنتهای متکامل غربی ادغام کنند بدون اینکه هویت میراثی خود را از دست بدهند. (Susannah, 2019, P 20- 25) جمع بین مدرنیسم و ارزشهای اسلامی و استفاده ابزاری از مدرنیته با حفظ میراث گذشته و اعتقاد به برتری اسلام و بازگشت به اسلام واقعی تفکری بود که با محوریت دین و توسط کسانی مانند سید جمال الدین اسد آبادی و محمد عبده دنبال می شد (hodgson, 1974 v.3. p 247-243) این افراد به عنوان عالمان دینی؛ غرب را به دو دسته غرب تمدنی و غرب استعمارگر تقسیم کرده و بخشی را که موافق با خوانش اسلامی بود ترویج می دادند آنها نظرات علما را با علوم جدید ترکیب کرده و خوانشی نو همراه با حفظ اصول دینی ارائه کردند. (Ibid, p 255) ایده وحدت اسلامی بر اساس پان اسلامیسیم به دنبال وحدت دولت فراگیر و عدالت محور تحت نظر علمای بزرگ اسلام با محوریت شریعت بود و این ایده آلترناتیو مدرنیته است. (Obert Voll, P 8) هاجسن با نفی گفتن ملی گرایی؛ نقش دین و رجوع به الگوی جامعه نبوی را تنها گزینه مسلمانان برای حفظ نظم تمدنی می داند. (hodgson, 1974, V. 3- p 295-300) هاجسن تحقق مدل تمدنی ایده آل در غرب تهی شده از اخلاق را مشکل و داشتن بینش دینی مبتنی بر اخلاق و معنویت را برای ساخت تمدن اجتناب ناپذیر می داند و باید بر آن اساس، از تاریخ جهان و تاریخ اسلام، ارزیابی جدید و تفسیری تازه شکل بگیرد. هاجسن این نکته را به مسلمانان یاد آوری می کند که نقطه قوت آنها در مواجهه با تمدن غرب تاکید بر اخلاق و معنویت در قالب گفتن نوین است. (Ibid, p 44) هنوز هم از جهت فرهنگی و اخلاقی فعال است و می تواند ایده های نوینی را ارائه دهد. از نظر هاجسن؛ ریشه تمدن امری اخلاقی است و نمی توان از میراث اخلاقی و معنوی بشر صرف نظر کرد و تمدن را به امور مادی صرف تقلیل داد و اسلام با نگاه جامعی که به فرد-جامعه و بین جنبه مادی و قدسی؛ روح انسان و زندگی مادی دارد جذابیت خاصی دارد. (Ibid, P 65) از نظر هاجسن انسان عصر مدرن اگر می خواهد انسان باقی بماند نمی تواند اعتمادی را که اجداد ما به گذشتگان داشته اند را نادیده بگیرد. فرهنگ اسلامی از آن جهت مهم است که نشان دهنده بالاترین آرزوها و دستاوردهای خلاقانه میلیونها نفر است با سهیم شدن در تجربه بشری؛ انسان خود را بیشتر و بهتر می شناسد یا بهتر می فهمد که انسانها واقعا چه کسانی بودند. (hodgson, 1974, P. 99-100) هاجسن معتقد است انسان غربی با یک تعهد اخلاقی مغشوش مواجه است و نیاز به یک دیدگاه اخلاقی و معنوی با رویکرد تمدنی دارد تا بتواند خلاقیت در توسعه فرهنگی را متوازن با محصولات عصر مدرن پیش ببرد (Ibid, V. 3-p 418) در

غیر این صورت سنت و ارزشهای انسانی را نادیده گرفته است. (Ibid, V.3 . p 418) تنها راه نیز ارایه دیدگاه اخلاقی از درون آگاهی تاریخی اسلامی به عنوان تجربه تمدنی است که می تواند تاییدی بر هویت مجدد آنها در عصر معاصر باشد. چنین دیدگاهی قادر به ارایه برنامه برای نظم تمدنی عدالت محور همراه با نزدیک کردن آنها به خالق است. (Ibid. p. 48) هاجسن مسلمانان را به نکته مهمی ارجاع می دهد که آگاهی مسلمانان باید در ارتباط با نقطه آغاز حرکت توحیدی اسلام باشد که در آن پیامبر اسلام برنامه ای برای مسلمانان آورد که وابسته به شرق و غرب نبود و به خدای ابراهیم که فراتر از هر گرایشی بود متعهد بود. (Ibid.p 445) هاجسن معتقد است که جهان وطنیت مسلمانان نوعی از سبک فکری و شیوه ای از زندگی است که ریشه در گفتمان اسلام اصیل دارد و آن این است که همه بخشی از یک انسانیت مشترک در برابر خدا هستیم و از نظر اخلاقی نسبت به همدیگر پاسخگو و مسیول هستیم. (Christopher.2001 p65) از نظر هاجسن؛ اسلام ویژگی های اخلاقی و عقلانی بیشتری نسبت به مسیحیت برای تمدن جهان وطنیت دارد و در نهایت این ظرفیت را دارد که پاسخ قوی و فعالی به چالشهای اخلاقی مدرن بدهد. (hodgson, 1974, p 409) از این نظر، میراث ما قبل مدرن به ویژه ایده اخلاق تمدنی که برابری و مساوات و در نتیجه زیست اخلاق مدار را ترویج می کرد بیش از جنس فرهنگ را به دنیای مدرن ارایه می کرد که می توانست امکان مشارکت در جهان را برای مسلمانان فراهم کند.

رویکرد اخلاقی هاجسن و ناامید شدن او از تمدن غرب که در نتیجه جنگهای ویرانگر بود او را به این نتیجه رساند که تاریخ را باید با نگاه اخلاقی و انسانی نوشت. هاجسن در اواخر عمر به این نتیجه رسید که در نوشتن تاریخ به تاریخ جهانی دین بسنده کند به این معنی که خوانش اخلاقی دین را به عنوان شاکله تمدن بپذیرد زیرا مهمترین عنصر در تحولات تمدنی؛ دین است و مورخ به مثابه متکلم الهی است همچنین او استدلال می کرد که تاریخ جهان برای اینکه به مقصد برسد باید پیامبر گونه باشد. (Michael Geyer, 2018. p 11) از این جهت هاجسن معتقد است سیره و رفتار پیامبران که او تعبیر به اقلیت خلاق می کند همان تاریخ عینیت یافته است که باید از میان تحولات تاریخی کشف شود. (hodgson1974, v. 2. P. 50) تاکید هاجسن بر فهم توحید و ادیان ابراهیمی نیز متوجه مسیولیت اخلاقی در تاریخ است. (James Wescoat, 2019, p 10)

۸. نقد

از امتیازات دیدگاه هاجسن این است که او نظم تمدنی اسلام را نظمی هدفدار می‌داند و این به موجب هویت اخلاقی و دینی بودن نظم در دنیای اسلام و در فرهنگ مسلمانان است. تأکید هاجسن بر ابعاد باطنی و اخلاقی از شریعت (اخلاق به مثابه هسته مرکزی دین) معلوم می‌سازد که عامل معنوی در اندیشه هاجسن در صیورورت و صورتبندی تمدن اسلامی نقش آفرین است. بدین سان دین از مسیر اخلاق و از مسیر معنویت به تنظیم نظم تمدنی راه می‌برد. یکی از محاسن دیدگاه هاجسن در این است که تمدن اسلامی را با محوریت دین به عنوان الگوی زیست تمدنی ارایه می‌کند.

با این حال به نظر می‌رسد نقدهایی بر دیدگاه هاجسن وارد است.

۱.۸ مبهم بودن حدود دین اسلام در نظم تمدنی

تحلیل هاجسن در قرار دادن دین در هسته مرکزی نظم تمدن اسلامی با ابهام و کلی‌گویی مواجه است زیرا در سراسر تمدن اسلامی تحقق دین در قالب فرهنگهای متفاوت شکل گرفته است. در نتیجه هاجسن دین را در عرصه اجتماع به نحوی تبیین می‌کند که حدود و ثغور دین کاملاً واضح نیست (Ahmed 2015, P. 4-9) زیرا حتی در بسیاری از موارد؛ جنبه‌های فرهنگی سکولار استقلال داشته و لو اینکه در محیط دینی رشد یافته باشند اما هاجسن آنها را دینی می‌داند با این معیار که آنها ذیل فرهنگ دینی رشد کرده اند و در نتیجه چنین معیاری ابهام دیدگاه هاجسن را در تصور تمدن دینی بیشتر کرده است. هاجسن سیالیت ساختار دین در بسط تمدنی را مطرح می‌کند (Hodgson 1974, p. 36-45) که به نظر می‌رسد قصد هاجسن این است که دین را در یک ارتباط دوسویه با فرهنگ بداند اما چنین مبنایی جهت اثر گذار و جهات اثر پذیری دین را خارج از چارچوب دین دنبال می‌کند زیرا هاجسن دین را امری کنشی می‌داند و اصالت تاثیر گذاری را به دین می‌دهد که فرهنگ را با ارایه پاسخ‌ها پشتیبانی می‌کند اما این سخن هاجسن در مقام ثبوت معارض دارد لذا هر گاه به مقام اثبات می‌رسد از این مبنا فاصله می‌گیرد و اصالت را در فرهنگ دنبال می‌کند (Muhammad Hifdil, 2019, p. 7-6) در واقع هاجسن برای اثبات نظم اخلاقی از یک طرف بر جهت تاثیر گذاری دین تاکید می‌کند و از طرف دیگر عدم لحاظ جنبه‌های سکولار را امری محال می‌داند و معتقد است که دین در قالب فرهنگ تجسم پیدا می‌کند که اثر پذیری دین را امری ضروری می‌کند تا جایی که

اصالت تاثیر گذار در عمل اسلامی را نمی توان به نحو واضحی تبیین کرد. (گرونیام ۱۳۴۲ص ۹۸) اگر چه هاجسن به دنبال تاثیر معنویت دین در نظم تمدنی است اما در برخی موارد با تهی شدن عمل اسلامی از قالب و حیانی هویت دینی با بحران مواجه می شود. هاجسن با بیان اینکه فرهنگها و لو اینکه دینی نباشند اما در تمدن مشروعیت دارند باید ملاک دینی بودن تمدن را مشخص کند به خصوص در جایی که عمل مسلمانان متأثر از فضای پیرامونی باشد. اینکه هاجسن با اصطلاح اسلامیکیت در صدد باشد که نوعی لعاب دینی بر عمل مسلمانان بیوشاند اما این واقعیت را انکار نمی کند که عناصر نظم تمدنی غیر دینی و مربوط به سنتهای گذشته است و با این معیار در جاهایی که گفتمان غیر دینی غلبه داشته باشد باید اصطلاح جدید اختراع کند. با این ابهامات؛ هاجسن یافتن معیار واقعی در عمل اسلامی را همسو شدن با فرهنگ متعالی اسلام می داند اما خود او معترف است که فرهنگها به عنوان لایه های تمدن؛ می توانند جایگزین هم شوند و از این جهت مدل الترتیو را مطرح می کند. (faisal 2013, P.170).

بنابراین در صورتی که فرهنگ متعالی تضعیف شده و فرهنگهای مربوط به سنتهای سکولار جایگزین شوند علی القاعده عمل اسلامی مسلمانان با ابهام بیشتری مواجه می شود. با این توضیحات هاجسن به دنبال درکی مشترک در تعامل بین فرهنگها است که براساس آن متعهدین و غیر متعهدین در آن آگاهی مشارکت کنند که هاجسن با فاصله گرفتن از مبانی دینی؛ اصول انسانی را به عنوان پیش شرط می پذیرد. (Burke, 1993 P 4) نوع قرابتی که از دین در نهایت هاجسن می پذیرد قرابتی صوفیانه و بر اساس شهود گرایی است که می تواند با تجربه های بشری ادغام شود اما خود او اعتراف می کند که چنین قرابتی از دین منشا غیر دینی داشته و نمی تواند عمل اسلامی را منعکس کند. (Ibid, p. 203). به نظر می رسد هاجسن با این مبانی و رویکردهای مختلف نمی تواند چارچوب دین را در حوزه تمدنی به نحو واضحی تبیین کند. در نهایت هاجسن نظم تمدنی را بر اساس انباشت تجربه ها تفسیر می کند اما شهاب احمد مهمترین مخالف خوانش هاجسن از نظم تمدنی براساس انباشت گفتمانی است و اسلام تمدنی را بر اساس معناسازی هرمونیتیکی تصور می کند که در این صورت تمدن اسلامی بدون مرز خواهد شد و اگر هاجسن بخواهد بر شریعت تاکید کند به نحوی که انباشت گفتمانی؛ مبانی دینی بودن نظم تمدنی باشد اثبات آن در برخی مناطق تمدن اسلامی مشکل است به علاوه فاصله گرفتن او از فقه و شریعت و تاکید بر رویکرد صوفیانه؛ نحوه انباشت عمل دینی - عرفی را مبهم کرده است. (Burke, 1993, 324)

«نظم اخلاقی»، پایه در «نظم تمدنی» ... (علی مرادی و دیگران) ۱۱۳

این ابهام از آنجا شروع می شود که هاجسن با تفکیک بین دین و فرهنگ؛ اصطلاح اسلامی و اسلامیکیت را اختراع می کند. مفهوم اسلام در نگاه او در نهایت چیزی که اسلام است را محدود می کند و جلوه های متعدد آن را نادیده می گیرد و تفکیک بین اسلام و غیر اسلامی نوعی تقسیم مبهم است (Shahab Ahmed, 2017 P. 9) زیرا ایده هاجسن از نظم تمدنی اسلام بسیار محدود کننده است و عناصر نظم تمدنی با فاصله گرفتن از حوزه اسلامی صرفاً مشارکت را در تعامل با مولفه های مختلف گفتمان اسلامی تجربه می کنند. از طرفی صفت (اسلامی) در دیدگاه هاجسن؛ ایمان اسلامی و سنت تجمیعی خواهد بود که یکی را از طریق دیگری می توان شناخت و از آنجا که ایمان را نمی توان به نحو مستقیم درک کرد نمی توان حدس زد که عبارت یا عمل تاریخی تولید شده توسط مسلمانان کدام ایمان است که به عنوان سنت انباشته به حساب می آید و کدام اسلامی نیست و عدم وجود معیار عینی منجر به قضاوت خوسرانه می شود و این مبتنی بر اختلاف در چگونگی عینیت یافتن دین در جامعه و ارتباط آن با سایر عناصر در جهت شکل دهی به نظم تمدنی است. بالتبع نظم اخلاقی نیز با ابهام مواجه می شود. (Shahab Ahmed, 2017 P. 2-7)

۲.۸ عدم اختصاص ایده تمدنی به اسلام

اشکال دیگر این است که هاجسن معتقد است که نظم تمدنی مبتنی بر عنصر معنویت و منشعب از دین است و آن را می توان از طریق ایده های سازنده شناخت اما مشکل این است که چگونه می توان از میان ایده های متعدد تشخیص داد که چه چیزی اسلام واقعی است تا ایده تمدنی را به آن منتسب کرد؟ همان طور که هاجسن مدعی است که دین ایده ای تمدن ساز است سوال مهمی در ذهن ایجاد می شود که اگر دین ایده ای هدایت گر در تمدن باشد باید شاهد ظهور تمدنهای متعدد دینی باشیم و هر دینی بر اساس قواعد و اصول خاص خود نظم تمدنی را ایجاد کند. هاجسن معیار اساسی در نظم تمدن دینی را مشخص نمی کند در صورتی که برخی مانند سید حسین نصر و میراثجوی و یوکیچی وقتی از تمدن سخن می گویند ایده هدایت گر تمدن را امور معنوی می دانند و از آنجا که دین سبب نرمی و لطافت در کارها می شود منبع اصلی اخلاقی در نظم تمدنی محسوب می شود (Bruce Mazlish. p 14, 2004) و این معیارها با تحولات فرهنگی تغییر نمی کنند. بنا بر این تعلیل؛ نباید هاجسن دین را به عنوان ایده ای تمدن ساز مختص به اسلام بدانند زیرا دلیل عام است.

بر خلاف هاجسن ادله فراوانی وجود دارد که تمدنهای گذشته دینی بوده اند زیرا در تمدنهای سنتی جای انکار نیست که دین ایده هدایت گر بوده است. بر این اساس هر حوزه تمدنی می تواند تعریفی متفاوت از تمدن و انسان متمدن داشته باشد و همان را معیار ارزیابی قرار دهد. از نظر یک انسان غربی یک نمونه مطلوب از تمدن در گذشته در مسیحیت محقق شده است تا جایی که اروپای مدرن هم باید برای مبتلا نشدن به مشکلات دیگر تمدنها همین مسیر نظم تمدنی را برگزیند. (یوکیچی نظریه تمدن 1379، ص ۱۱۹). انسان غربی معتقد است وجود اخلاق سکولار مبتنی بر جامعه مدنی موجب اعتلای تمدن مسیحیت بوده است البته انتخاب یک عنصر در فرایند تمدن سازی به معنای انکار سایر عناصر و منابع نیست. چنانچه میراثجوی تصریح می کند که دین از این جهت که می تواند تعدیل کننده آداب و رفتار مدنی افراد جامعه باشد می تواند منبع اخلاقی برای تمدن باشد. (straboniski 1993 –P, 30 mazlish) (2004 –P,14).

در صورتی که سخن هاجسن را بپذیریم که دین نظم دهنده حرکت تمدنی است اما مساله این است که ایده هدایت گر یک تمدن را از نظر اخلاقی می توان تعمیم داد اما در صورتی که چنین ایده اخلاقی اگر به معنای حس همزیستی و مشارکت انسانی باشد نباید مانع گفتگو بین تمدنها شود. هاجسن به منظور دفع این مشکل به سمت تعریفی از اسلام بر آمده که تناسبی با شریعت ندارد و بر این اساس نمی داند چگونه الگوی مطلوب تمدنی مسلمانان را در جهان معاصر ترسیم کند زیرا اسلامی که او معرفی می کند تناسبی با الگوی سنتی مسلمانان ندارد. هاجسن در فرایند تاریخی؛ گسترش تمدنی مسلمانان را که مبتنی بر ایده هدایت گر را انکار نمی کند اما در عصر مواجهه تمدنی تجربه غربی نشان داده است که ایده تعمیم مانع گفتگو با مسلمانان است. (nasr 2009, P, 15) و از طرف مسلمانان منجر به واکنش خشن می شود که تناسبی با ایده اخلاقی هاجسن ندارد. با این مبنای هاجسن در صورتی که دین ایده تمدنی باشد و بر اساس الگوی تاریخی اسلامیکیت بخواهد عمل کند علی القاعده نظم تمدنی شکل نمی گیرد و این خلاف آن چیزی است که هاجسن دنبال می کند. یکی از دلایلی که ادوارد سعید هاجسن را نادیده گرفت نوع نگاه هاجسن به دین اسلام در فضای بزرگ جهانی است که به نحو ناخودآگاه او را به برخورد تمدنها سوق داده است زیرا قلمرو اسلامیکیت و مدرنیته مانند مدل ماتریکس است که هر کدام نفوذ بیشتری داشته باشند نفوذ دیگری کمتر خواهد بود و این خطر تقابل را افزایش می دهد (Richard maxwel Eatan,2023, p,۸).

«نظم اخلاقی»، پایه در «نظم تمدنی» ... (علی مرادی و دیگران) ۱۱۵

این اشکال به هاجسن وارد است که ایده هدایت گر در گذشته تاریخی تعمیم داشته و اساسا شکوفایی تمدن اسلامی بر اساس این تعمیم شکل گرفته شده است اما این در صورتی است که ایده ای هدایت گر متشکل از عناصر مشترک بین ادیان باشد که در این صورت انحصار به یک دین خاص از بین می رود. بنابراین با این رویکرد ایده هدایت گر نظم تمدنی می تواند به مثابه ابزاری برای گفتگو و حتی کشف علت نزاع میان تمدنها باشد زیرا ایده هدایت گر تمدن تولید کننده هویت تمدنی است که سبب تمایز تمدنها از یکدیگر است که با وجود ایده هدایت گر به مانند چسب؛ نظم تمدنی عینیت می یابد که در این صورت هویت تمدنی به مثابه یک کل در کنار ایده هدایت گر جای می گیرد. در نتیجه اگر هاجسن ایده هدایت گر را دین می داند باید از طریق گفتگو با مسیحیت وارد تعامل شود نه مستقیم با غرب سکولار که ایده تمدنی دین را قبول ندارد که در این صورت الگوی اسلامیکیت نمی تواند بر ایده دینی تمدن منطبق باشد. (Jermy, ۲۰۱۹ p 7).

در صورتی که هاجسن بخواهد معنویت را وجه مشترک ادیان بداند و با این نگاه به دین در صدد باشد که اخلاق تمدنی را در مشارکت با دین بیان کند در این مسیر ناچار است از برخی ایده های اختصاصی کوتاه بیاید که در این صورت دین اسلام به عنوان ایده ای تمدن ساز ابهام پیدا می کند. در واقع دین به عنوان بخشی از فرایند نظم تمدنی تبدیل به هویت فرهنگی شکل دهنده نظم تمدنی تبدیل می شود. (www.sciencedirect.com/science/ Peter katzenstein,-P 4)

۳.۸ ابهام در ارایه ایده اخلاقی

اگر چه هاجسن قایل به بینش اخلاقی در نظم تمدنی است اما این رویکرد در مقام اثبات زمانی می تواند واقع بینانه باشد که ادله قوی در برتری این رویکرد ارایه شود زیرا صرفا دیدگاه اخلاقی نمی تواند عاملی برای تاسیس نظم تمدنی باشد. برخی مانند توین بی رویکرد دینی و اخلاقی داشته اند اما نظر او بر خلاف رویکرد هاجسن است. (فواد شبیل ۲۰۱۴ ج ۴ ص ۷۳). توین بی ادعا می کند که تمدنهای مهم را بررسی کرده است و وحدت معنوی تمدنها را نمی پذیرد. بنابراین از نظر مقام اثبات استدلال توین بی مانع مهمی برای پذیرش نظر هاجسن است. به نظر می رسد اثبات رویکرد اخلاقی به تمدن مشکل است لذا فهم وحدت امری در مقام ثبوت باقی خواهد ماند. از طرفی فهم اخلاقی تمدن در گرو تصور روشنی از اختلافات درون تمدنی و بین تمدنی است به نحوی که الگوی مناسبی را برای جهان معاصر ارایه کند در حالی که آنچه غرب در جوامع مسلمان می بیند تصویری از فلاکت و بدبختی این جوامع است

که دایما در حال درگیری با یکدیگر از طریق اعمال خشونت است. بنابراین در چنین شرایطی انسان غربی نمی‌تواند الگوی خود را در شرق جستجو کند زیرا تغییرات تمدنی را با محوریت ارزشهای غربی می‌داند (victor segesvary. 1998 p 15)

از محاسن کار هاجسن این است که به دنبال ریشه‌های تاریخی نگاه اشتباه غرب به سایر تمدنها است.

ایده اخلاقی هاجسن برای تمدن این است که نظم اخلاقی را باید در نظم تمدنی جستجو کرد و تنها مسیر برای رسیدن به این هدف گفتگوی متقابل است اما هاجسن توضیح نمی‌دهد چگونه و بر اساس چه قرایتی از اسلام باید با تمدن غرب گفتگو کرد؟ آیا مسلمانان یک گفتمان واحد را می‌پذیرند که تا کنون چنین چیزی محقق نشده است. آیا تمدن غرب مبانی دینی - تمدنی مسلمانان را قبول می‌کند؟ هاجسن بدون اینکه ابتدا ایده‌ای روشن از اسلام ارائه کند به دنبال نظامی اخلاقی در تمدن است و با ارایه الگوی توسعه تمدن اسلامی است توسعه نظم تمدنی را متوقف کرده است زیرا الگوی بسط تمدنی مسلمانان صرفاً اخلاقی نبوده است همانطور که هاجسن اعتراف می‌کند مشارکت برخی ملت‌های مسلمان با المان نازی در جنگ جهانی خارج از اصول اخلاقی است.

هاجسن باید بپذیرد که در صورتی که مسلمانان بخواهند ایده تمدنی خود را تعمیم دهند چرا تمدن غرب نتواند این کار را انجام دهد که نتیجه آن برخورد تمدنها خواهد شد.

اولین قدم این است که غرب از استعمار کشورهای شرقی دست بردارد که هاجسن با محافظه کاری بسیار با این نکته مواجه می‌شود.

در مرحله دوم هاجسن باید تبیین مناسبی از فضای تمدن اسلامی به انسان غربی نشان دهد تا زمینه را برای نظم تمدنی هموار سازد.

در مرحله سوم باید چارچوبی را برای مبانی مشترک بین تمدنی ارائه دهد تا بتوان زمینه گفتگو را فراهم کرد.

در مرحله چهارم باید ایده جهانی که از درون ایده اخلاقی تمدن اسلامی نشأت گرفته است را بر سایر ایده‌ها برتر بداند.

و در نهایت مدل عینی را در بین کشورهای مسلمان معرفی کند تا بتوان ایده اخلاقی را از صرف انتزاع خارج کرد به نحوی که تمدن غرب بتواند الگو برداری کند. بدون تبیین چنین مراحل نمی‌توان از ارایه ایده اخلاقی در فضایی سخن گفت که غرق در مادیات است و خوشبختی را در استفاده حداکثری از منابع موجود می‌داند.

نکته ای دیگر که می توان در نقد هاجسن گفت این است که هاجسن عقیده دارد که بینش اخلاقی نمی تواند منحصر به غرب باشد بلکه بینش اخلاقی را مسلمانان در ایده تمدنی اجرا کرده اند. بنابراین مسلمانان نیز باید در بینش اخلاقی مدرن مشارکت کنند زیرا آنها در میراث تمدنی خود چیزهای بسیاری دارند که ایجاب می کند که به تمدن غرب کمک کرده و ارتباطی بین آن میراث و انسان مدرن برقرار کنند. (Mozaffari, 1998, p 23) اما در این مشارکت یک ابهامی وجود دارد که در ادغام تمدن مسلمانان در تمدن جهانی معلوم نیست کدام بخش باید در تمدن جهانی ادغام شود؟ آیا مختص به عقلانیت حاکم بر تکنولوژی است یا ذهنیت علمی؛ روحیه انتقادی؛ اندیشه آزادی و حقوق بشر را نیز شامل می شود؟ (Ibid p 20) با این حال متفکران مسلمان به یک تمدن جهانی با مشارکت اسلامی فکر می کنند اما ایده خود را محتاطانه برای جلوگیری از خشونت بیان می کنند. (Ibid p 24) احتیاط هاجسن در تحلیل دوره معاصر تمدن اسلامی از احتیاط اندیشمندان مسلمان تبعیت می کند. کانه هاجسن منتظر آنها است تا به یک نظر نهایی رسیده و سپس نظر خود را ارایه کند. در حالی که هاجسن به عنوان یک مورخ غیر مسلمان که از بیرون به تمدن مسلمانان نگاه می کند و آن را مورد بحث و کنکاش قرار داده و از طرفی تمدن غرب را شناخته است نباید منفعلانه و محتاط باشد و این خلاف روش او در استفاده از تاریخ به عنوان ابزاری برای مشارکت جهانی است. بنابراین باید راهکارهایی را برای مشارکت اخلاقی دو تمدن ارائه دهد.

با توجه به اینکه موجودیت اسلام در تمام عرصه ها، یکی از چالش های اساسی جهان غرب است. (سید حسین نصر ۱۳۸۹ص ۳۸۳) با این تفاسیر باید به دقت مشخص کرد که در تعامل تمدن اسلامی با تمدن غرب در کدام حوزه ها باید تغییرات یا اصلاحاتی انجام گیرد. هاجسن در این باره به نظر مشخصی نرسیده است اما امیدوار است که تمدن اسلامیکیت با وجود اصلاحات دوباره به اوج شکوفایی برسد. به نظر من هاجسن در تحلیل مواجهه تمدنی دقت لازم را انجام نداده شاید به دلیل این بوده که هنوز تصور واضحی از تفکر جریانات و نهضت های اسلامی نداشته یا اینکه نتوانسته آثار تمدن اسلامیکیت را در غرب ببیند. از این جهت در جلد سوم به نحو کلی ایده اخلاقی مسلمانان را مطرح می کند که بیشتر به موضعی انفعالی شبیه است تا کنش تمدنی.

هاجسن به نقش جایگاه اسلام در تمدن جهانی از جهت میزبانی اعتراف دارد زیرا در فضای جهانی از جهتی مهمان است زیرا در نقش receiver ظاهر شده و از تجربیات غرب استفاده می کند و هاجسن از آن تعبیر به اصلاحات می کند اگر چه او به برخی اصلاحات در

ابعاد مختلف در بین روشنفکران مسلمان اشاره می‌کند اما ربط چنین اصلاحاتی را با بینش اخلاقی مشخص نمی‌کند و از ظرفیتهای تمدن پیشا مدرن برای حل مشکلات مواجهه تمدنی مسلمانان با تمدن غرب بهره نمی‌برد و تاکید صرف بر هویت تمدنی نمی‌تواند راهکار باشد.

۹. نتیجه‌گیری

هاجسن در تحلیل نظم تمدنی به این نتیجه می‌رسد که انسان موجودی اجتماعی همراه با داشتن بعد معنوی و اخلاقی است و اصولاً نمی‌توان انسان را از جایگاه تمدنی منعزل کرد. اما اینکه در فرایند تمدن چه نوع نظم‌ی برای او مهم است بستگی به نوع بینش او از جهان هستی دارد. به نظر هاجسن تمدن ایده‌ای اخلاقی و معنوی است که بر اساس آن می‌توان نظم تمدنی را ایجاد کرد. هاجسن ایجاد این نظم تمدنی توسط مسلمانان را بسیار ارزشمند می‌داند زیرا مسلمانان توانستند با رویکرد دینی که اخلاق جوهره آن بود؛ وحدت تمدنی را در عین کثرت فرهنگها تضمین کنند. تاکید بر جایگاه دین همراه با احترام به دستاوردهای بشری تجربه‌ای مهم و الگویی انسانی را در اختیار مورخین قرار داده است که در صورتی که با نگاه منصفانه و به دور از تعصب به تاریخ اسلام نگاه کنند می‌توانند این نظم را با محوریت دین کشف کنند. اگر هاجسن امروز زنده بود مقابله با بی‌عدالتی و ظلم را مهمترین وظیفه خود می‌دانست و همان طور که در دانشگاه به اساتید و همکارانش توصیه می‌کرد در مطالعات تمدنی واقع‌نگر باشند و چنین واقع‌گرایی را در نظم تمدنی مبتنی بر خوانش اخلاقی می‌دانست که می‌توانست بشر را از ورطه نزاع تمدنی و استعمار رها کند. با این حال هاجسن باید دین و نقش آن را در تمدن با وضوح بیشتری مطرح می‌کرد تا از ابهام و کلی‌گویی خارج شود.

پی‌نوشت‌ها

۱. این کتاب ترجمه نشده است و در نوع نگاه به تمدن اسلامی کتابی بی‌نظیر است.
۲. quakerism کویکرها به دنبال این هستند که خدا را مستقیماً، در درون خودشان و در روابط با دیگران و دنیای اطراف تجربه کنند. کواکرسم به جای مجموعه‌ای از باورها، یک شیوه زندگی است. این ریشه در مسیحیت دارد و بسیاری از کواکرها زندگی و آموزه‌های عیسی را الهام بخش می‌دانند.
۳. هاجسن اصطلاح آداب (adab) را برای سنتهایی بکار می‌برد که ریشه غیر دینی داشته و نوعاً در امور سیاسی و حکمرانی از آن استفاده می‌شود.

«نظم اخلاقی»، پایه در «نظم تمدنی» ... (علی مرادی و دیگران) ۱۱۹

کتابنامه

- آرتولد توینبی؛ **مختصر دراسة للتاریخ**؛ ترجمه: فؤاد محمد شبل، ۱۳۸۵ الناشر: لجنة التألیف و الترجمة و النشر.
- بابایی؛ حبیب اله؛ **پیوستگی در تمدن اسلامی**؛ فصلنامه علمی و پژوهشی فلسفه و الهیات سال نوزدهم شماره دوم تابستان ۱۳۹۳
- حسین نصر؛ **اسلام و تنگناهای انسان** متجدد؛ ترجمه انشاءالله رحمتی؛ مشخصات نشر، تهران: دفتر پژوهش و نشر سهروردی، ۱۳۸۳
- عبدالله همتی گلیان؛ **بررسی دیدگاه های عمده مارشال هاجسن در مورد تاریخ و تمدن اسلامی**. سال بیست و سوم - شماره ۱۹۶ - فروردین ۱۳۹۳، ۹۹-۸۳
- فوکوتساوا یوکیچی؛ **نظریه تمدن**؛ ترجمه ی چنگیز پهلوان؛ نشر، تهران: گیو، ۱۳۷۹.
- گرونیام؛ **وحدت و تنوع در تمدن اسلامی**؛ ترجمه عباس اریانپور؛ نشر معرفت؛ تبریز؛ ۱۳۴۲
- یارشاطر؛ احسان؛ **حضور ایرانیان در جهان اسلام**؛ ناشر: مروارید؛ مترجم: فریدون مجلسی؛ سال چاپ: ۱۳۸۱؛ نوبت چاپ: اول.

Bruce Mazlish, 2004, **Civilization and Its Contents**. , Stanford, Cal.: Stanford University Press,.

Bruce Mazlish, 2004, **Civilization and Its Contents**.: Stanford University Press.

Edmund Burke , 1993. **Rethinking world history, Europe, Islam and world**. Cambridge press

Christopher A. Bayly, **islam and world history on modern age**. <https://doi.org/10.7208/9780226584812-004>

Fiasal, **islam and muslim society**.. source h <http://www.muslimsociety.org>.

Habib Borjian . 2009.**Persinate societie and the subcontine** .Lahore, Pakistan .

Hodgson, Marshall G.S., 1974, **The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization**, the University of Chicago.

Hourani, A. 1978. "Review: **The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization by Marshall G. S. Hodgson**." Journal of Near Eastern Studies 37 (1): 53-62

James Wescoat '**In the Centre of the Map**, Reflecting on Marshall Hodgson's Ideas about Conscience and History in the Architectural Experience of Humayun. . ISSN: 0266-6030 (Print) 2153-2699 (Online) Journal homepage: <https://www.tandfonline>.

Obert Voll , 1995,**The Mistaken Identification of "The West" with "Modernity** , Virgini, Park Square, Milton Park, Abingdon .

Peter katzenstein,2013, **World of plural and pluralist civilization**,https://www.researchgate.net/publication/257718837_A_World_of_Plural_and_Pluralist_Civilizations

Gudrun Krämer, Religion, 2021. **Culture, and the Secular -The Case of Islam**. Leipzig University..

- Richard Maxwell Eaton 2023, **Marshall Hodgson's idea on cores and modernity in Islam** : Cambridge University Press.
- Salvatore Armando. 2019. **Secularity through soft distinction in the Islamic ecumene?**. Historical Social Research / Historische Sozialforschung Vol. 44, No. 3 (169).
- Shahzia Sikander (2001), **Islamicate Cosmopolitan: A Past Without a Future, Or a Future Still Unfolding** , Pakistani-US artist and Islamicate cosmopolitan..
- Steve Tamari Southern . 2015, **The venture of Marshall Hodgson's visionary history of Islam** . From the journal New Global Studies <https://doi.org/10.1515/ngs-2015-0005>
- Susannah Heschel and Umar Ryad ,2019, **The Muslim Reception of European Orientalism**, Routledge, Park Square, Milton Park, Abingdon.
- Victor Segesvary. 1998 ,**Globalization and the contradiction of late modernity**/; scholar publication.
- Mehdi Mozaffari, 1998, **Can a Declined Civilization be Re-constructed?** Islamic Civilization Or Civilized Islam? <http://www.Islam.West/Interaction>.
- Michael Geyer, 2018, **The Time of World History**: Essaying Marshall G.S. Hodgson's Work on Islamicate Societies and Afro-Eurasian World History . . UPDATED 29/06/2020.
- Muhammad Hifdil 2019. **Islam and civilization**, Jurnal Al-Insiroh: Jurnal Studi Keislaman Vol. 5,. 1.
- Michael Geyer.2019,(**intervention of world history**).2019. university of Chicago